

Väliseesti kirjanduse kogu ja andmebaasid Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus

Anne Valmas

TLÜ Akadeemiline Raamatukogu

Kui väliseesti arhiivid välismaal on sisult nii arhiivid, raamatukogud kui ka muuseumid, siis järgnevalt on juttu ainult ühest osast väliseestlaste kultuuripärandist – väliseesti kirjanduse kogust ja andmebaasidest ühes Eesti suuremas teadusraamatukogus – Tallinna Ülikooli Akadeemilises Raamatukogus.

Välisriikides väljaantud eesti autorite teosed olid eestlastele oma kodumaal nõukogude okupatsiooni ajal 1944–1991 ligi pool sajandit kümne luku taga. Raamatuvara on kultuuripärandi kõige püsivam vorm ja seetõttu ka eestlaste paguluses sündinud looming meile tänaseni üsna suurtes trükiarvudes säilinud. Vabas maailmas ilmus eestlaste pagulaskogukonnas üle 4000 eesti kultuurile olulise teose, lisaks üle 500 perioodikaväljaande, kõige sellela oleks eestlaste ajalooline mälu paratamatult katkenud. Äsja ilmunud Eduard Tubina kirjade esimesest köitest loeme: “Ilma usuta oma kultuuri jõusse kaob ja hävib igasugune rahvas.” Seda kultuuri jõudu tunnetati paguluses suurepäraselt, muidu poleks raamatuisse raiutud hoolega kõike seda, mida Eesti ajaloos ja kultuuris eriti tähtsaks peeti.

Pagulaskirjandust püüti ka ametliku postiga kodumaale saata, kuid enamasti see adressaadini ei jõudnud. Raamatupakid konfiskeeriti juba postis. Kuid väga kitsastes dissidentlikes ja kultuurihuvilistes ringkondades selline kirjandus siiski läbi raudeesriide lugejateni pääses.

1970. aastate algul tekkis Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitees mõte anda keelatud konfiskeeritud kirjandus üle ühte suuremasse raamatukogusse. Võimalik, et mõtte algatajaks oli tollane Teaduste Akadeemia Raamatukogu direktor Felix Kauba, hea raamatutundja ja suur raamatusõber. Eesti NSV eri ametiasutustesse, nagu EKP KK propagandakabinet, Julgeolekukomitee ja Välisministeerium oli kogunenud piisaval hulgal pagulaskirjandust, mille hoidmine hakkas muutuma tülikaks. Pagulaskirjanduse raamatukogusse koondamine oli kahtlemata hea idee, sest nõnda oli selle säilimine tagatud ja suurt osa väärtuslikku kirjavara võib-olla enam alles polekski. Eriti puudutab see ajakirjandust. Kompartei tegelaste, TA juhatuse ja tollase raamatukogu direktori läbirääkimiste tulemusena jõuti otsusele, et raamatud antakse üle TA raamatukogule, kus moodustatakse vastav kinnine osakond. Mingi väike riulitais pagulaskirjandust oli selles raamatukogus ka varem olemas - sinna oli üle antud välismaalt TA töötajatele saadetud raamatuid, kuna nende keelatud sisu tõttu polnud adressaadid neid kätte saanud.

Oma osa mängis seegi, et raamatukogu asus otse EKP peamaja (praegune Välisministeerium) vastas ja kirjanduse kättesaadavus edaspidi oleks olnud lihtne. Ettekirjutused hoiutingimuste kohta tulid Moskvast: ruumid pidid olema rauduste taga ja signalisatsiooni all, aknad trellitatud. Hoiuruum pidi olema lugemissaalist eraldatud. Akende trellidest õnnestus siiski loobuda, kuna hoiuruum asus kolmandal korrusel.

1972. aastal otsustati luua TA Raamatukogu erihoiu osakond, mis sai aluseks praegusele TLÜ Akadeemilise Raamatukogu väliseesti kogule. 1973. aastal koguti sinna kirjandust ja 1974. aastal alustati teenindamist. Pagulaskirjandust, mis asus arhiivkogu sektoris, võidi kasutada ainult erilubade alusel ja seda kontrollisid rangelt nii tsensuur kui kord aastas ka Moskva ametnikud. Mingisugust teatmestut olla ei tohtinud, kuid samas küsisid kompartei juhid pidevalt andmeid, mis eeldasid kartoteekide olemasolu. Nii hakati osakonnas koostama poliitiliselt huvi pakkuvate isikute kohta personaalia kartoteeki, kus oli

elulooliste andmete kõrval ka teave antud isikut puudutavate publikatsioonide kohta. Erilise rõhuga oli välja toodud nende isikute nõukogudevastane tegevus. Kartoteek on praeguses väliseesti kirjanduse lugemissaalis senini alles. Kuigi erihoiu osakond oli raamatukogu struktuuriüksus, ei kajastunud selle tegevus raamatukogu aruandluses.

Raamatukokku saabuv kirjandus märgistati tsensuuri poolt vastavalt kolmnurga, kuusnurga või kahe kuusnurgaga. Üldfondi lubatud raamatud – paguluses välja antud eesti klassikute teoste kordustrukid, paljud kirjastuse Orto väljaantud välisautorite tõlkeraamatud ja ka mõnede eesti autorite nagu Gert Helbemäe, Karl Ristikivi, Bernard Kangro jt. raamatud märgistati kolmnurgaga. Kuusnurgaga märgistati keelatud kirjandus ja kahe kuusnurgaga eriti rangelt keelatud raamatud (siia kuulus näiteks Arved Viirlaiu looming, kuid ka paljud poliitilise sisuga koguteosed nagu “Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas”, “Eesti saatuseaastad 1945–1960” jpt.). Mõnikord esines ka tsensuuri töös praaki – raamatute eri eksemplare märgistati erinevalt ja samu raamatuid oli eri aegadel märgistatud nii kolmnurga, kuusnurga kui isegi kahe kuusnurgaga.

Kust see kirjandus oli tulnud? Tõenäoliselt oli suur osa raamatuid postipakkidest konfiskeeritud. Raamatute väljarebitud esilehed viitavad pühendustele, mida enam kunagi kindlaks teha ei õnnestu ja annavad märku, et tegemist on teostega, mida paljudele kaasmaalastele välismaalt oli saadetud ja mida nad kunagi ei näinud. Arvatavasti tuli osa kirjandust välissaatkondadest, kuid oli ka otse väliseesti kirjastustelt ja autoritelt raamatukogudele saadetud raamatuid. Ajalehtede aastakäike saadi Välisministeeriumist, EKP Keskkomiteest ja Julgeolekukomiteest.

Erikogude vabastamine piirangutest algas 1988. aastal, mil Moskvast tulid selle kohta esimesed signaalid. 1988. aasta 24. märtsil tuli kiri väljaannete üleviimise kohta üldfondi. See ei olnud NSV Liidu kultuuriministri käskkiri, vaid ministri esimese asetäitja N. P. Silkova suhteliselt tagasihoidlik kiri. Eestis hakkasid selle alusel ilmuma Eesti NSV Kultuuriministeeriumi käskkirjad – raamatukogude erihoidudest tuua välja kodanlikul ja okupatsiooni ajal ilmunud raamatud (4. aprill 1988) ning perioodilised väljaanded (8. juuni 1988). Mõeldud oli siis muidugi saksa okupatsiooni.

29. novembril 1988 ilmus Eesti NSV Riikliku Kultuurikomitee käskkiri tuua erihoidudest välja kogu kodanlikul ja saksa okupatsiooni ajal Eestis ilmunud kirjandus. Pagulaskirjanduseni jõuti 2. detsembril 1988. Käskkirjaga vabastati pagulaskirjandus kasutuspiirangutest. Avatuks muutus ka TA Raamatukogu erihoiuosakond, sealhulgas arhiivkogu sektor, mis oli olnud eriti range kontrolli all ja mille kasutajate nimekirjadki pidid käima läbi EKP Keskkomitee.

Kuni 1988. aastani juhatas raamatukogu erihoidu nn Nõukogude Eesti vastupropagandist number üks Andrus Roolaht, kes on Rootsis ilmunud koguteose “Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas” Eestis väljaantud viie viimase köite autor. Tegemist on eksitava võltsinguga mis annab Teisele maailmasõjale venemeelse hinnangu. Tema sulest on ilmunud ka Rein Kordese nime all kolm väikest propagandistlikku raamatut “Eesti emigrantide saatusaastad”.

Kui ma 1989. aastal TA Raamatukogusse tööle asusin, oli huvi väliseesti kirjanduse vastu kõrgpunktis. Kogu hakkas jõudsalt suurenema. Raamatuid ja perioodikat saabus nii välisriikides asuvatelt raamatukogudelt, organisatsioonidelt, arhiividelt kui ka eraisikutelt. Kui 1989. aastal oli väliseesti kirjanduse osakonnas ca 2000 nimetust raamatuid 8726 eksemplaris, siis 2006. aasta 1. jaanuari seisuga oli selles kogus kirjandust 31 300 eksemplari, sealhulgas 4600 nimetust raamatuid. Eriline väärtus on 650 nimetusega väliseesti perioodika kogul, mida ka agaralt kasutatakse. Nüüdseks on TLÜ Akadeemilise Raamatukogu väliseesti kirjanduse kogu kõige täielikum ja süstematiseeritum Eestis ja julgen väita, et ka terves maailmas. See koondab kõigis eestlaste asukohamaades ilmunud väljaandeid ja sisaldab väga haruldasi põgenikelaagrite trükiseid ning teisi rariteetseid väljaandeid.

Kuid praeguseni on väliseesti kirjanduse kohta siiski veel piisavalt suur *desiderata* nimestik, mis hõlmab tublisti üle 1000 trükise. Puudu ei ole mitte suurte kirjastuste trükiseid, vaid just paguluse algusaastatel põgenikelaagrites väikese trükiarvuga välja antud raamatud, samuti pagulasautorite võõrkeeltes ilmunud teoseid, teadustöid, üksikisikute väljaandel ilmunud raamatuid, organisatsioonide väljaandeid jm. Iga aastaga muutub nende kättesaamine järjest raskemaks, kuna paljusid trükiseid ei ole enam säilinud. Pöördumistega autorite ja raamatusõprade poole välismaal (puuduvate raamatute ja perioodikaväljaannete nimestikud on ilmunud eri maade väliseestlaste ajalehtedes) on siiski ka viimastel aastatel õnnestunud juurde hankida sadu olulisi raamatuid ja perioodikaväljaandeid.

Praeguse väliseesti kirjanduse sektori tegevus ei piirdu ainult kirjanduse hankimise, hoidmise ja laenutamisega, vaid toimub ka ulatuslik teatmetöö. Kõige enam vajatakse eluloolisi andmeid väliseestlaste kohta, kuna eesti teatmeteostes on nende kohta pikka aega puudunud igasugune info. Esialgu kasutati eespool nimetatud personaalia kartoteeki väliseesti poliitikute ja kultuuritegelaste kohta, mida hakati täiendama uute isikute andmetega. Silmapaistnud väliseestlaste kartoteegis on ca 10 000 kaarti ja selle alusel on võimalik vastata arvukatele päringutele, mida saabub teistest raamatukogudest, muuseumidest, kirjastustest ja ka üksikisikutelt. Suurt abi saavad mitmesuguste teatmeteoste, eriti biograafiliste leksikonide koostajad. Tavaliseks on muutunud ka välismaalt saabunud päringud. Põhiliselt tuntakse huvi elulooliste andmete, kuid ka publikatsioonide jm kohta. Alates 2004. aasta juulist alustati andmete sisestamist elektroonilisse andmebaasi VEPER, mis on 2005. aasta maist lugejatele ka veebis kättesaadav. Praeguseks on väliseestlaste isikuloolises andmebaasis üle 600 nime.

Alates 1990. aastast bibliografeeritakse analüütiliselt väliseesti perioodikat ja kogumikke. Jooksvalt avatakse saabuvate ajalehtede sisu, retrospektiivselt on bibliografeeritud Rootsis ilmuv "Eesti Päevaleht" (1959–1971). 2003. aastast sisestatakse ilmutavad artiklid andmebaasi VEART, mis sisaldab üle 6500 kirje eri riikides ilmutavate väliseesti perioodikaväljaannete artiklitest.

Andmebaas VEILU sisaldab välismaal alates aastast 1944 väliseesti autorite võõrkeeltes ilmunud ilukirjanduslikke teoseid. Andmebaasis on üle 400 kirje.

2005. aastal on alustatud väliseesti teaduspublikatsioonide andmebaasi VETEADUS koostamist, kuhu on praeguseni sisestatud üle 500 kirje. Nimetatud andmebaasid on kättesaadavad Tallinna Ülikooli Akadeemilise Raamatukogu koduleheküljelt www.tlulib.ee/originaalandmebaasid

TLÜ Akadeemilise Raamatukogu väliseesti kirjanduse kogu ja andmebaasid on unikaalsed nii Eestis kui ülemaailmses kontekstis, kuna kõikides väliseestlaste asukohamaades ilmunud väliseesti trükisõna koondavat kogu ja andmebaase pole teistes Eesti mäluasutustes ja väliseesti arhiivides väljaspool Eestit olemas.

Suur huvi pagulaskirjanduse vastu tingis ka mitmete bibliograafiaväljaannete koostamise, nagu valiknimestik "Väliseesti kirjanikke", "Mälestusteraamatuid väliseestlastelt", personaalnimestikud "Kalju Lepik", "August Mälk", "Karl Ristikivi", "Marie Under" ja Gustav Suitsu personaalnimestik koostöös Eesti Kirjandusmuuseumiga. 2003. aastal valmis allakirjutanu doktoritööna kaheosaline monograafia "Väliseestlaste kirjastustegevus välismaal 1944-2000". Teose teise osa moodustab väliseesti kirjastuste, organisatsioonide ja üksikisikute eri maades välja antud trükiste nimestik.

On eksponeeritud väliseesti teadlaste ja kultuuritegelaste kirjanduslikku pärandit näitustel, tutvustatud eri maades välja antud väliseesti raamatuid ja perioodikat. Näitustega on tähistatud nii tuntud väliseesti kultuuritegelaste kui ka asutuste juubeleid ning muid tähtsündmusi.

Tagamaks väliseesti kirjanduse kogudes olevate rariteetsete trükiste säilimise tulevastele põlvedele, alustati 1998. aastal Eesti suuremate arhiivide ja raamatukogude vahel käivitunud projekti "Rahvuslike kultuuriväärtuste säilitamine" raames rahvuskultuuri

seisukohalt olulisemate väliseesti ajalehtede mikrofilmimist. Praeguseks on mikrofilmidele tagatiskoopia jäädvustatud 6 nimetust ajalehti („Välis-Eesti”, „Teataja”, „Eesti Post”, „Võitleja”, „Meie Kodu”, „Eesti Päevaleht”). Alates 2005. aastast alustati mikrofilme skaneerides valmistama ajalehtede digikoopiad. Lähiajal on veebis kättesaadavad ajalehed „Välis-Eesti”, „Eesti Post” ja „Võitleja”.

Eesti pagulaste hoogne tegevus kestis üle poole sajandi. Püüti iga hinna eest oma rahvust ja kultuuri säilitada, mis väljendus vägagi innukas kirjastuste, koolide, arhiivide ja paljude teiste organisatsioonide loomises ja tegevuses. Trükisõnaline pärand on ainulaadne kultuurivara, mille kaudu on võimalik kõigil uurijatel pagulaskultuurist teavet saada. Väliseesti kirjanduse sektori töötajate tegevus on suunatud neid uuringuid võimaldava baasi loomisele – võimalikult täieliku väliseesti kirjanduse kogu moodustamine, andmebaaside koostamine, kogude digiteerimine. Et pingutused pole asjatud olnud, tõestab püsiv lugejaskond ja järjest suurenev päringute arv.

Sageli on arutluse all olnud küsimus: kus on väliseesti arhiividele õige koht, kas eestlaste asukohamaades või Eestis? Küsimusele ei ole ühest vastust. Ainult arhiivide omanikud saavad otsustada, kus oma kogutud vaimuvara hoida. Eesti kultuurile on väliseesti arhiivide olemasolu äärmiselt oluline, seetõttu on ka tähtis, et neil oleksid head säilitamistingimused ja et neid järjepidevalt korrastatakse. Kui kogude hooldamisel probleeme tekib, on mitmedki Eesti mäluasutused valmis seda väärtuslikku rahvuslikku kultuuripärandit oma hoole alla võtma, nagu seda paljudel puhkudel seni tehtud ongi. Samas on ohte täis maailmas tänuväärne, kui meiegi kultuuriväärtusi hoitakse tallel maailma eri paigus.

Paratamatult on väliseesti pärandi uurijad enamasti Eestis, kuid avatud maailm ei sea välisarhiivide kasutamiseks mingeid piiranguid.

Olles külastanud kõiki välisriikides asuvaid eesti arhiive ei väsi ma imetlemast hiiglaslikku tööd, mis nende loomisel on tehtud ja seda üksnes entusiasmist, soovist oma kultuuri hoida. Eesti riigilt seni toetust pole saadud.

Siinkohal suur tänu kõigile väliseesti arhiivide loojatele ja hoidjatele!